

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Питання співвідношення філософії та художньої літератури в українській культурі не знайшло висвітлення в літературі наукового характеру. Хоча ця проблема так чи інакше поставала як перед істориками української літератури, так й істориками української філософії.

Перш, ніж вести предметну розмову з поставленої нами проблеми, варто було б з'ясувати, що ми, власне, розуміємо під поняттями філософії та художньої літератури.

Існує чимало визначень філософії. Як правило, вони давалося самими філософами. Не обходилося тут без певної міфологізації. Можна зустрітися з трактуванням філософії як якогось універсального знання, “вищої мудрості” (чи, принаймні, пропедевтики до цієї “вищої мудрості”), “науки всіх наук”, “методології науки”, “квінтенсенції культури”, “вияву духу епохи” чи то духу народу, нації тощо.

Ми не поділяємо таких захоплених визначень і осмислюємо явище філософії як явище культури, котре аж ніяк не є універсальним і яке було покликане до життя певними комунікативними потребами. Можна погодитися з тим, що філософія намагається дати цілісне осягнення (точніше – осмислення) світу, задовольняючи тим самим пізнавальну потребу людини.

Однак таке цілісне осягнення не обов'язково дається лише філософією. Воно може здійснюватися з допомогою міфології, мистецтва, релігії, а також художньої літератури.

Філософія, особливо на початковому етапі, виступає як своєрідне продовження міфології. Самі ж філософи не цурались використовувати міфологічні образи й сюжети (тут можна пригадати хоча б Платона). Хоча це використання часто зводилося до творення своєї, оригінальної “філософської міфології”.

Треба враховувати, що міфологія – явище дописемної культури. Міф апелює до минулого, традиції. Сам він виступає як своєрідне історичне оповідання, при цьому сприймається як правда, як знання про те, що в минулому було насправді. Також міфи формулювали

зразки та норми поведінки для тих, хто в них вірить, і супроводжуються відповідними ритуалами.

Міфи передавалися усно. При цьому важливою була не лише вербальна, а й невербальна комунікації. Відповідна інтонація, міміка, жест, танець і т.п. – важливі елементи при передачі міфу, які надають йому емоційного забарвлення. При писемній передачі міфу всі ці моменти фактично втрачаються. І тому говорити, що міф може бути автентично переданий у письмовій формі, досить проблематично.

Саме усний характер передачі міфу вимагає безкритичного сприйняття. Інакше про ефективність його функціонування не доводиться говорити. Коли виникають якісь сумніви в “правильності” міфу, він ризикує не бути переданим.

Звісно, “раціональні” положення, тобто виведені від розуму, а, отже, такі, що можуть піддаватися критиці, існували і в дописемних суспільствах. Але вони не могли зберігатися. Сумнівні знання, думка-гадка, не запам’ятовувалися й не передавалися. Передавалося лише “правдиве”, “безсумнівне”.

Філософія ж не просто продовження, а й заперечення міфології. Вона, на відміну від своєї попередниці, є явищем не усної словесної культури, а культури писемної. Треба враховувати, що між усною та писемною мовою існують помітні відмінності. Усна мова, поєднуючись із невербальною комунікацією, є більш “чуттєвою” та “ірраціональною”. Звідси, до речі, “чуттєвість” та “ірраціональність” міфології.

Якщо в усній мові засобом переконання, правдивості виступають часто саме “чуттєві”, “ірраціональні” моменти, то цього не скажеш про мову писемну. Тут ці моменти зведені до мінімуму. Звісно, вони можуть виявляти себе в почерку, оформленні тексту. Чуттєвість ще відносно помітно виявляється в ієрогліфічній писемності. Не випадково в Китаї та Японії написання ієрогліфів – це не просто написання текстів, які передають думки. Це – своєрідне мистецтво.

Саме нова (писемна) техніка спілкування внесла значні зміни в людське мислення. Воно уже могло житися не лише міфологічними образами, а й думками-гадками, які часто черпалися із писемних джерел. Думку можна було зафіксувати і зберегти, навіть тоді, коли з нею не погоджувалася більшість. А в інший час чи в іншому місці ця думка могла бути відновлена завдяки читанню й набути популярності. Лише в писемній культурі почали з’явитися “ідеї, що випереджають час”.

Завдяки писемності людські думки ставали предметом постійного обговорення й інтерпретації. Однак звертатися й інтерпретувати варто було не просто будь-яку думку, а “мудру” думку. Таку думку й намагалися дати філософи, тобто любителі мудрості, любомудри.

Звичайно, тут дехто може заперечити: мовляв, були досить відомі філософи, які за своє життя не написали і стрічки. Наприклад, Сократ. Однак Сократ залишився в філософії значною мірою завдяки діалогам Платона. Якби їх не було, а також деяких інших творів учнів цього афінського мудреця, то що б ми знали про його філософські погляди. Як, наприклад, що ми знаємо про філософські погляди Аммонія, який навчав усно філософії в Олесандрії і якого дехто вважає “батьком неоплатонізму”. На жаль, Аммонію не поталанило так, як Сократу. Його учні не зафіксували на папері думок свого вчителя. Хоча ці думки, ймовірно, знайшли відображення в “Енеїдах” Плотіна [5; 241].

Щодо художньої літератури, то вона (в сучасному її розумінні та сприйнятті) теж є породженням другої комунікативної революції. Без письмової фіксації художня література існувати не може. І саме особливості цієї фіксації визначають її особливості.

Художня література в певному розумінні є ближчою до міфології, ніж філософія. Хоча, як і філософія, вона намагається давати цілісне, “органічне” осмислення дійсності (навіть якщо йдеться лише про фрагмент цієї дійсності). Та все ж, на відміну від філософії, художня література оперує не логічними абстракціями, а “живими” картинами.

Саме це мислення в образах і зближує художню літературу із міфологією. Також специфіка мислення в образах часто зорієнтована не на раціональне, а на емоційне сприйняття.

Тим не менше, попри свою близькість до міфології, зафіксований письмово літературний твір не сприймається як “всеохоплююча”, тотальна істина, що притаманне для міфології. Правда, є намагання зробити окремі літературні твори такими тотальними істинами. Тим не менше, художній твір сприймається як певний, лише частковий погляд на дійсність. Відповідно, він і трактується як “часткова істина”. Тому таку істину варто зафіксувати. Адже хтось до неї буде звертатися, а хтось – ні.

Якщо виходити з таких міркувань, то досить ризикованим заняттям є вивчення епохи чи то з допомогою філософських, чи то

художньо-літературних творів. Кожна епоха має свої загальні міфологеми, стереотипи, які спеціально не фіксуються. Вони живуть самі собою і сприймаються всіма (чи практично всіма). Хоча не можна сказати, ніби ці міфологеми не виявляються в філософських чи то художньо-літературних творах. Інша річ, що вони на є явно вираженими і їх треба дошукуватися, аналізуючи контексти.

Попри відмінності, художня література й філософія мають спільні моменти. Можливі два варіанти їхнього співіснування.

Варіант перший – коли художньо-літературна форма використовується філософами-професіоналами для вираження, власне, філософських ідей. Це ми спостерігаємо в багатьох філософів досократичного періоду. Також можна говорити про те, що Платон при написанні своїх філософських праць теж вдавався до художньо-літературної форми. Це саме можна сказати про Тіта Лукреція Кара та його поему “Про природу речей”, де викладалися погляди епікурейців. Взагалі в елліністичний період філософський діалог, поема, роман були достатньо поширеними жанрами. В період становлення християнства бачимо, що отці церкви в ряді моментів для викладення своїх релігійно-філософських поглядів вдавалися до художньо-літературних форм. У цьому плані можна згадати “Сповідь” Августина Блаженного. Філософський діалог набув поширення в епоху Відродження. Уже в період Нового часу бачимо, що художню літературу для пропаганди своїх філософських поглядів активно використовували франузькі (і не лише французькі) просвітителі. Тут, наприклад, доречно вказати на філософські повісті Вольтера, романи Д.Дідро та інших. Взагалі традиція використання художньої літератури для філософських цілей набула помітного розвитку в французькій культурі. Це ми, зокрема, бачимо в новітніх французьких авторів Ж.-П.Сартра, А.Камю, котрі відомі і як філософи, і як письменники.

Другий варіант взаємодії філософії та художньої літератури виглядає таким чином. В даному випадку не філософ-професіонал, а письменник у своїх художніх речах більш-менш осмислено викладає філософські ідеї. Це ми спостерігаємо в творчості ряду письменників-романтиків. Наприклад, Й.-В.Гете. Так, його “Фауст” є своєрідним філософським твором. Це саме можна сказати й про деяких інших письменників ХІХ-ХХ ст.

Звісно, непрохідної межі між вказаними двома варіантами немає. Наприклад, важко сказати, чи А.Камю при написанні “Чуми” корис-

тувався вже раціонально осмисленими філософськими ідеями, чи доходив до них, керуючись інтуїцією письменника.

Проте давайте відійдемо від проблем співвідношення художньої літератури й філософії та перейдемо до питання про розвиток філософської думки на українських землях, в т.ч. й до питання, як ця думка виражалася тут у художньо-літературних творах.

Перед автором, який бажає подати своє цілісне бачення історії філософської думки в Україні, одразу постає “крамольне” питання: наскільки коректно вести мову про специфічну українську філософію? Питання аж ніяк не відноситься до розряду риторичних.

Звісно, можна пригадати імена багатьох мислителів, які народилися й сформувалися в Україні, творили тут або були пов’язані з українськими землями. Однак перелік цих імен далеко не всіма сприймається як аргумент на користь існування особливої української філософії. Адже такі мислителі не завжди усвідомлювали себе українцями і, відповідно, не завжди діяли в контексті українських культурних традицій. При цьому більшість із них не користувалися українською мовою при написанні своїх творів. До речі, остання не має достатньо добре розробленої філософської термінології, що може бути додатковим аргументом на користь твердження, ніби українська філософія як така не існувала.

Немає також якихось чітко визначених критеріїв, кого можна зарахувати до когорти українських філософів, а кого ні. Здебільшого основним критерієм виступає критерій територіальний. Мовляв, якщо мислитель народився на українських землях або працював тут, то це дає підстави віднести його до представників української філософії. Такий підхід значною мірою простежується в синтетичних працях (підручниках, навчальних посібниках, довідниках) з історії філософської думки в Україні, які з’явилися в останнє десятиліття [Див.: 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9].

Однак у даному випадку виникає чимало питань.

Наприклад, до числа українських філософів у деяких цих роботах відносять росіянина Гілярова О.М., німця Шада І.Б. та ряд інших професійних філософів-неукраїнців, що виростили й сформувалися за межами України, але, в силу певних життєвих обставин, опинилися на її території й працювали тут у вищих навчальних закладах (маються на увазі російські та “радянські” навчальні заклади). Зрозуміло, та філософія, яку вони несли своїм учням, не була зрощена на

українському ґрунті. Її дуже проблематично осмислювати в контексті української культури.

Якщо ж керуватися наведеним підходом, то цілком правомірно було б віднести до українських філософів професорів, що викладали філософію в університетах Західної України. Маються на увазі Львівський та Чернівецький університети. Так, у Львові в 20-их рр. минулого століття була заснована оригінальна Львівсько-Варшавська школа логіків, біля витоків якої стояв К.Твардовський. Однак автори синтетичних праць з історії філософії в Україні здебільшого не вважають К.Твардовського, ні інших викладачів філософії у Львівському та Чернівецькому університетах українськими філософами.

З іншого боку, автори цих синтетичних праць, як правило, намагаються віднести до числа українських філософів мислителів, які народилися в Україні, але змушені були жити і працювати за її межами. Такого “нашого цвіту по всьому світу” було більш ніж достатньо. Наприклад, деякі відомі російські філософи 19-20 ст. походили з України або були етнічними українцями. Тут можна згадати В.Ф.Асмуса, В.І.Вернадського, Д.М.Кавунника-Велланського, П.Д.Лодія, Л.Шестова, П.Д.Юркевича та інших. Їх здебільшого автори згаданих праць відносять до українських філософів. Щоправда, є винятки. До їхнього числа, як правило, не ризикують зараховувати М.Бердяєва, Д.Мережковського, “батьків євразійства”, напівукраїнця Л.Гумільова. Хоча в творах цих мислителів можемо віднайти чимало моментів, які є відображенням не стільки російської, скільки української ментальності. Щоправда, останнім часом спостерігається намагання віднести М.Бердяєва до українських філософів.

Не потрапили до числа українських філософів представники польської філософської думки, що походили з України. Зокрема, це стосується видатного просвітника Г.Коллонтая. Останній, до речі, не лише народився в українському містечку Великі Дедеркали. Один із найважливіших моментів його життя був пов'язаний з Україною. Мається на увазі організація Кременецького ліцею, який на початку ХІХ ст. став потужним освітнім центром на українських землях. Тобто, якщо виходити з чисто територіального принципу, то є всі підстави віднести Г.Коллонтая до українських філософів.

Не поталанило в цьому плані й українцям, які працювали на полі угорської філософії та культури. Наприклад, у вищезгадуваних синтетичних працях здебільшого не звертається увага на закарпатця

В.Довговича. Останній належав до послідовників Е.Канта. Написав ряд творів латинською та угорською мовою. Був обраний членом-кореспондентом Угорської Академії Наук. В.Довгович не лише народився на Закарпатті, а й жив тут. Він був уніатським священиком [10; 83, 86]. А це може трактуватися як додатковий аргумент на користь його українства. Отже, здавалось би, є достатньо підстав віднести його до українських філософів.

Інша, не менш дражлива проблема, яка постає перед дослідниками української філософської думки, зводиться до того, чи варто до числа її представників відносити лише професійних філософів, чи також видатних діячів української культури, зокрема письменників, які зверталися до філософських проблем.

Загалом у сучасних синтетичних працях з історії української філософії простежується намагання представити всіх видатних діячів української культури як філософів. На цьому шляху існує ризик розмивання поняття філософія, підведення під неї будь-яких культурних явищ.

Звісно, ми не заперечуємо можливість трактування в якості філософів окремих діячів української культури. Вище вже говорилося, що можливі два варіанти співіснування філософії та художньої літератури і що філософія не обов'язково знаходить вияв лише в професійній формі. Іноді у формі непрофесійній, наприклад, художньо-літературній, філософські ідеї мають змогу виявитися краще, ніж у канонізованих професіоналами формах. Навіть у німецькій культурі, де професійна філософія відіграла надзвичайно велику роль, один із найвідоміших німецьких мислителів другої половини ХІХ ст. Ф.Ніцше у праці "Так говорив Заратустра" вдається саме до художньо-літературної форми.

Тому немає підстав відмовляти українським діячам культури в праві вважатися філософами. Тут ми поділяємо точку зору авторів фундаментального видання, трьохтомної "Історії філософії на Україні", які зазначали, що коли йдеться про історію філософії на Україні, то в даному випадку слід враховувати продукти філософського мислення у вигляді ідей, що у фрагментарній формі наявні в різноманітних здобутках духовної творчості. А об'єктом вивчення історії філософської думки в Україні є не лише здобутки науково-філософського пізнання, а й сукупність філософсько значимих ідей, які в знятій формі відображались у всіх сферах духовної творчості народу [2; 5-22].

Те, що на наших землях власна філософська думка виявлялася не стільки у професійній, скільки у формі непрофесійній, є однією із суттєвих ознак її розвитку. Професійна філософія – це розкіш. Її здебільшого можуть дозволити собі самодостатні в політичному й культурному плані етноси та держави. Народи ж пригноблені, як правило, змушені задовольнятися фрагментарними філософськими ідеями переважно в художньо-літературних та інших писемних творах.

В Україні, принаймні протягом двох останніх століть, чітко простежується своєрідна подвійність у філософському розвитку. З одного боку, маємо професійну філософію. Але ця філософія є філософією інших народів, переважно чужою українському духові і далекою від реальних потреб українства. Вона навіть могла виступати засобом духовного пригнічення нашого народу, сприяти руйнуванню й деградації його культурних надбань. Принаймні, ми повинні бути обережніші й більш реалістичніші в оцінці іноземних філософських впливів.

З другого боку, бачимо в зазначений період існування непрофесійної, власне української філософської думки, яка знаходила вияв переважно в художньо-літературних творах. Звісно, ця філософія фрагментарна, несистематизована. Для професіонала вона дилетантська. Але це жива філософія, що відображає дух народу. І для українців вона здебільшого має більшу цінність, ніж філософія “чужинців”-професіоналів. По-своєму симптоматично, що найбільшого українського філософа Г.Сковороду важко назвати філософом-професіоналом. А твори, в яких він викладав філософські ідеї, здебільшого мали художньо-літературну форму.

Однак, ведучи мову про вияви філософської думки в непрофесійній сфері, зокрема, в творах культурних діячів, необхідно визначити відповідні критерії.

Принаймні, таким критерієм не повинна виступати визнаваність, знаменитість культурного діяча. Той чи інший діяч може викликати захоплення в багатьох людей, про нього може бути створений міф, але це не значить, що його міркування є вартими уваги у плані філософському.

Наприклад, зараз в українській культурі існує своєрідний міф про Юрія Дрогобича. Це був не обділений здібностями університетський викладач, який жив і працював у “латинській Європі”. Однак таких, як він, у його часи (кінець ХУ – початок ХУІ ст.) було чимало.

Але йому “поталанило”. Він став першим українським автором друкованої книги. Без сумніву, таке авторство є явищем для української культури. Але це ще не дає підстави розглядати Юрія Дрогобича як філософа. До речі, надрукована праця цього автора “Прогностична оцінка поточного 1483 р.” мала не філософський, а астрологічний характер. Однак нині в багатьох підручниках Юрій Дрогобич трактується як представник української філософської думки. І це при тому, що в його творах досить проблематично віднайти філософські ідеї, а сам їхній автор мав опосередковане відношення до України. З цією землею його пов’язував хіба що факт народження.

До когорти українських філософів зараз зараховується чимало видатних українських письменників і прозаїків. Однак за яким принципом здійснюється це зарахування, важко знайти відповідь. Чому, наприклад, до визнаних українських філософів ми відносимо Лесю Українку, але, як правило, не робимо це по відношенню до Ольги Кобилянської, яка, до речі, непогано була обізнана з німецькою філософією й знаходилась під її впливом?

Українським філософом ми вважаємо Володимира Винниченка. І для цього є певні підстави. Тут варто хоча б пригадати романи “Сонячна машина” або “Слово за тобою, Сталіне!”, де він викладає свої соціально-філософські погляди. І в той же час дослідники історії української філософії не звертають уваги на таких письменників, як Валер’ян Підмогильний чи Олесь Бердник, твори яких мають глибокий філософський зміст.

Звісно, встановити чітке розмежування діячів української культури на філософів і нефілософів дуже проблематично. І все ж варто окреслити деякі критерії, які б дозволили це зробити. По-перше, культурний діяч, якого слід віднести до непрофесійних філософів, повинен виступати не епігоном, а оригінальним творцем ідей філософського характеру. По-друге, ці ідеї мають виражатися не стільки інтуїтивно, скільки раціонально, тобто проходити певне осмислення. Так, поет, керуючись інтуїцією, може висловити думку, що з часом починає сприйматися як філософська ідея. Однак цю ідею він не стільки усвідомлює, скільки відчуває. Тому в даній ситуації його не варто вважати філософом – людиною, що прагне до мудрості. Він скоріше оракул, який несвідомо проголошує мудрість. Саме тут, очевидно, і пролягає маловловима межа між філософією і нефілософією, в т.ч. й художньою літературою.

Керуючись цими критеріями, нам варто по-новому осмислити українську художню літературу ХІХ-ХХ ст. і виявити в ній філософські ідеї. Бо при відсутності в той час власне української професійної філософії її функцію на себе значною мірою взяла художня література.

Література

---

1. Горський В.С. Історія української філософії. – К., 2001.
2. Історія філософії на Україні. – К., 1987. – Т.1-2.
3. Історія філософії України. – К., 1994.
4. Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
5. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Аггичность. – Санкт-Петербург, 1994.
6. Старчевський Е., Теслюк С. Історія філософської думки в Україні. Ковель, 1994.
7. Тисяча років суспільно-політичної думки в Україні: В 9 т. – К., 2001. – Т.1-9.
8. Федів Ю.О. Історія української філософії. – К., 1994.
9. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. – К., 2000.
10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.